

A szófaj fogalmáról és meghatározásáról¹

Kenesei István

(In: Kas Bence, szerk., „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*, MTA NYTI, 2016, pp. 81-92.)

A szófajok meghatározásának a kérdése gyakorlatilag a kezdetektől fogva kíséri a nyelvtudomány történetét. Nyilvánvaló: ha valaki nem csupán – Szépe György kifejezését kölcsönözve – az alsóbb nyelvi szintek kutatásával (fonetika, fonológia) foglalkozik, elkerülhetetlen, hogy szófaji megjelöléseket használjon. Ezeknek a forrása lehet szótárból átemelt megnevezés is, de így csak egy szinttel „odébb csúsztattuk” a szófaj meghatározásának terhet.

Már az első nyelvtanok is felsorolták a szófajokat. A Dionüsziosz Thraxnak (i.e. 170-90) tulajdonított *Techné Grammatiké* (*Τέχνη Γραμματική*)² nyolc szófajt említ meg: főnév, ige, melléknév, határozószó, névmás, prepozíció, kötőszó, partikula, melyeket részben formai szempontok, azaz közvetlen környezetük, részben jelentésük alapján jellemez. A kezdeti nyolc azután további megfontolások folytán szaporodni kezdett és további szóosztályok kerültek be a nyelvtanokba, így például a magyarban még az alábbiak is szófajoknak számítanak: (főnévi, melléknévi, határozói) igenév, segédige, igekötő, névszó, mondatszó, indulatszó stb.

A szófajnak a *Techné Grammatiké* mintája alapján kialakított klasszikus fogalmi meghatározására idézzük fel a Port Royal 17. századi filozófusai által írt nyelvtan egy passzusát: „A gondolataink tárgyai egyfelől a dolgok, mint *a föld, a Nap, a víz, a fa*, amelyeket rendesen *szubsztanciáknak* hívunk. Másfelől a dolgok tulajdonságai; mint *vörös[nek] lenni, kemény[nek] lenni*, [...] stb., amelyeket *akcidenciáknak* nevezünk. [...] Azokat, amelyek a szubsztanciákat jelölik, *főneveknek* hívjuk; és azokat, amelyek az akcidenciákat jelölik, [...] *mellékevekeknek*.”³

Ez a meghatározás a 20. század közepéig szinte változatlanul van jelen a nyelvtanokban, amint az például az 1968-tól kezdve sokáig tankönyvként is használt *A mai magyar nyelv* c. munkában is olvasható: „A főnév (nomen) önmagában is létező vagy ilyennek elgondolt élőlényt, tárgyat vagy gondolati, elvont dolgot, illetőleg ezek fogalmát jelentő szó.” (Rácz 1968: 26) „A melléknév ([nomen] adjectivum) főnévvel megnevezhető személyek, dolgok vagy fogalmak tulajdonságát emeli ki, nevezi meg, tehát a főnévhez képest járulékos fogalmat megnevező szó”. (Rácz 1968: 34)

Erről már a kiváló sinológus és általános nyelvész Mártonfi Ferenc is kifejtette kritikáját: „Szófaji osztályokat (alap)jelentés szerint megállapítani: ez önmagának mond ellent. A szófaj grammatikai kategória, nem pedig szemantikai; ha valóban szemantikai alapon osztályozom a szavakat, jelentéstani kategóriákhoz juthatok csak el, de ezek távolról sem felelhetnek meg a szófaji kategóriáknak. A magyarban például a *nagy, nagyság, nagyít, nagyon*

¹ Ez az első írásos változata egy a 2000-es években megfogalmazott gondolatsornak, amelyet akkoriban több helyen és változatban előadtam (pl. a budapesti 14th Morphology Meeting-en, a Beyond Dichotomies konferencián, majd később az MTA I. Osztályán és utoljára a Nyelvtudományi Intézetben), ezért most köszönöm meg a hozzászólóknak javaslataikat és kritikájukat. Külön köszönöm Siptár Péternek, hogy a jelen cikk első változatát elolvasta és javítására tanácsokat adott, továbbá Kálmán Lászlónak lektori véleményét.

Készült az OTKA NK100804 „Átfogó magyar nyelvtan” pályázat keretében.

² *The Grammar of Dionysios Thrax* (translated by Thomas Davidson). Source: The Journal of Speculative Philosophy, Vol. 8, No. 4 (October, 1874), pp. 326-339. Published by: Penn State University Press. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/25665891>

³ “Les objets de nos pensées, sont ou les choses, comme *la terre, le Soleil, l’eau, le bois*, ce qu’on appelle ordinairement *substance*. Ou la manière des choses; comme d’être *rouge*, d’être *dur*, [...] &c. ce qu’on appelle *accident*. [...] Car ceux qui signifient les substances, ont été appelez *noms subsantifs*; & ceux qui signifient les accidens [...], *noms adjectifs*.” Claude Lancelot & Antoine Arnauld, *Grammaire générale et raisonnée*. 1660/1967: 30-31.

stb. szavak szemantikailag közel állnak egymáshoz, bizonyos más szavakkal együtt egy szemantikai alkategóriát alkothatnak, jóllehet szófajilag erősen különböznek.” (Mártonfi 1973: 186)

Időközben és elsősorban a saussure-i strukturalista iskola egyik irányzataként számontartható amerikai deszkriptív nyelvészet hatására a szófajok formális jegyei kerültek előtérbe. Az irányzat egyik megalapítója, Leonard Bloomfield például így fogalmaz: „A főnév – szóosztály; mint minden más formaosztályt ezt is a **grammatikai jegyei** alapján kell meghatározni [...] A meghatározás után osztályjelentést fog felmutatni, amelyet így foglalthatunk össze: ennek és ennek az osztálynak az eleme, például *fiú, kő, víz, kedvesség*.”⁴ (Bloomfield 1933:202, kiemelés hozzáadva). Egyik legdoktrínéresebb követője, Charles F. Hockett az évtizedekig egyetemi tankönyvként is használt művében ezt írja: „[Az egymással való helyettesíthetőség tulajdonsága] egy olyan formaosztályt határoz meg, amelyben benne van az *ő, az, János, Mari, a sarkon álló ember, Vili barátom*, és így tovább a végtelenségig, de amely semmiképpen sem tartalmaz minden formát, hiszen kimaradnak belőle olyanok mint az *őt, engem, azt, igen, nem, lány, keresi őt, holnap vele megy*.” (Hockett 1958:162)⁵ Vegyük észre, hogy Hockett formaosztályai nem csupán szavakat, hanem a szavaknál nagyobb egységeket, szintagmákat is tartalmaznak, de a jelentés már egyáltalán nem játszik szerepet a formális tulajdonságok szófajtani szempontból legfontosabbika, a kölcsönös helyettesíthetőség mellett.

Csak hogy ha valóban komolyan vesszük a disztribúciós elemzést, akkor elkerülhetetlen az a végkövetkeztetés, amire már az 1960-as években is eljutottak. R.H. Robins szerint „annyi [szó]osztályt állítunk fel, ahány eltérő formai viselkedésű szót találunk”.⁶ David Crystal pedig a szófajok meghatározásáról szóló cikkében arról beszél, hogy „igen kevés szónak van azonos formai viselkedése”, ezért „az egyelemű [szó]osztályok tömegével” lehet dolgunk.⁷

Az újabb irányzatok sem adnak sok segítséget a továbblépéshez. A funkcionista iskolában például, mint Simon Dik (1989) és Kees Hengeveld (1992, 2013) munkái tanúsítják, a predikáció, a referencia és a módosítás prototipikus nyelvi műveletei alapján különböztetik meg a szófajokat. Eszerint az igék predikációs, a főnevek referenciális feladatokat töltenek be, vagyis ilyen kifejezések fejei. A melléknevek referenciális, tehát főnévi szintagmákat, a határozószók predikatív, azaz igei szintagmákat módosítanak.

Az önmeghatározása szerint „radikális konstrukcionista” William Croft (2005) az adott „jelentésoosztály” tulajdonságait is figyelembe veszi a funkcionista logikai-pragmatikai és a strukturalisták formai jellemzői mellett. A főnév prototipikusan tárgyakat, a melléknév tulajdonságokat, az ige pedig cselekvéseket jelöl.

Újabb distinkciókat vezettek be a szófajok tipológiai vizsgálatában, amikor aszerint rendszerezték a nyelveket, hogy a szavak, azaz a lexikális elemek kategóriája rögzítve van-e bennük vagy sem.⁸ A szófaji rendszerek továbbá lehetnek „differenciáltak”, mint amilyen az angol, amelyben megvan a négy nagy szófaji kategória (ige, főnév, melléknév, határozó), „rugalmas”, mint a török, amelyben adott szavak a felsoroltak közül több funkciót is betölthetnek, és végül „merev”, mint a Szudánban beszélt krongo, amelyben a két nagy

⁴ “The noun is a word-class; like all other form-classes, it is to be defined in terms of grammatical features [...] When it has been defined, it shows a class-meaning which can be roughly stated as ‘object of such and such a species’; examples are *boy, stone, water, kindness*.”

⁵ “[The pattern of interchangeability] defines a form-class which includes *she, he, it, John, Mary, the man at the corner, my friend Bill*, and so on endlessly, but which by no means includes all forms, since we can name many which are excluded: *her, him, them, me, yes, no, ripe, find her, go with us tomorrow*.” (A példák fordítása az illusztráció kedvéért szándékosan pontatlan.)

⁶ „as many classes are set up as words of different formal behaviour are found” (Robins 1964/1980: 174)

⁷ “[...] very few words have an overall identical formal behaviour [...]. One would end up with a multitude of single member classes” (Crystal 1967: 28)

⁸ L. pl. Baker (2003)

szóosztályon (ige, főnév) túli kategóriákat csak bonyolult szintaktikai eljárásokkal lehet megalkotni (Hengeveld 2013). Amennyiben figyelmünket a lexikailag rögzített szófajú, illetve a szóátírálag nem rögzített, tehát szabad vagy rugalmas szófajú szavakból építkező nyelvekre fordítjuk, akkor felidézhetjük, hogy ezt a különbséget az általa tanulmányozott nyelvek alapján Mártonfi Ferenc már 1973-ban megette: „A szófaj szempontjából ez azt jelenti, hogy vannak nyelvek, ahol a szavak nagy része vagy egésze esetében ki kell jelölni az olyan szintaktikai tulajdonságokat, mint 'igei', 'főnévi' stb. (például a magyarban, németben stb.), s vannak olyan nyelvek, ahol ez redundáns, nem disztinktív kijelölés lenne, tehát elhagyandó (ez érvényes például a kínai, vietnami stb. szavak nagy többségére [...]). Ez azt jelenti más megfogalmazásban, hogy a lexikai szófaj nem univerzális.” (Mártonfi 1973: 201)

Nincs itt terem, hogy minden irányzatot, akár csak egyetlen bekezdésnyi terjedelemben is ismertessek, csupán arra kívánok még utalni, hogy a Halle és Marantz (1993) cikkében megalapozott „szétosztott morfológia” (*distributed morphology*) valamint az ennek alapján kialakított szófaji felfogásából (Marantz 1997, Arad 2003, Panagiotidis 2015) következően a lexikai elemek szófaja nincs rögzítve, hanem egy a főnév, ige stb. szófaji megjelölést képviselő fonetikailag kitöltetlen funkcionális kategóriával egyesítve (*merge*) jelenik meg az elem szófaja a (szintaktikai) szerkezetben. Ez természetszerűleg jól alkalmazható az előbb rugalmas szófaji típusúnak nevezett nyelvekben, de kérdéses, hogy a rögzített szófaji típusú nyelvek (amilyen a magyar is) mennyire elemezhetők ilyen terminusokban, amint erre már Baker (2003) is rámutatott.

A továbbiakban elfogadjuk, hogy a rugalmas szófajú nyelvekben a szótári egységeknek, a szavaknak nincsen eleve megadott szófajuk, és az alábbiakban a rögzített szófajú nyelvek szófaji tulajdonságaira koncentrálnak.

A hagyományos szófaji meghatározások mindig a legáltalánosabb tulajdonságokat sorolják fel és ezeket prototipikus példákkal illusztrálják – lényegében a példákkal mint egyfajta osztrénv definíciókkal magát a leíró meghatározást téve zárójelbe, hiszen a példák alapján (ideális esetben) a nyelv bármely beszélője osztályozni tudja a szavakat. A kritériumok tehát „puhák” vagy „lyukasak”, és az így létrejött osztályok nem a meghatározások alapján konstruálhatók. A központi tulajdonságok környezeti, azaz a behelyettesítésre támaszkodó ismérveket tartalmaznak, végső soron a saussure-i asszociatív tengelyre utalva.

Ugyanakkor éppen ezek a jellemzők vezetnek oda, hogy például a magyar igeeknek nem lehet felállítani az egységes osztályát, mivel a tárgyias ige paradigmája csak részleges átfedésben van a tárgyatlan igeével. Ha viszont megelégszünk a részleges átfedéssel, akkor akár a főnevek és a melléknevek osztályát sem kell megkülönböztetnünk, hiszen például azonos esetragokat vehetnek fel. (És akkor még nem is említettük az olyan „rugalmas szófajú” tételeket, mint a népnévek, pl. *angol*, *oros*, de l. még alább is.) Ugyanígy a mellékneveknek is azonnal (legalább) két osztálya lesz: a fokozható minősítő, illetve a nem fokozható relációs mellékneveké (pl. *hosszú* – *hosszabb*, de *néhai* – **néhaibb*), és a prenominális pozíció sem segít ilyenkor, mivel ott akár valódi főnevek is megjelenhetnek (pl. *márvány mellszobor*).⁹

De hasonló problémákba ütközünk akkor is, amikor a szóképzés és a ragozás átmeneti területeire érkezünk. Vajon valóban esetrag-e a *-szor/szer/ször*, és tényleg jel, azaz inflexió morféma-e a középfok *-bb* toldaléka? Az utóbbi évtizedekben a leíró grammatikák egyre többször beszélnek átmeneti szófajokról, valamint a deriváció és az inflexió közötti „szürke zónáról”. Nyilvánvaló, hogy ha egyetlen skálánk van, akkor ezeket a nehézségeket nem fogjuk tudni megoldani.

Ráadásul az ilyen egydimenziós kritériumrendszer oda vezet, hogy amennyiben valamely szóosztályt egy tulajdonsághalmaz határoz meg, egy adott elem akkor tartozik az illető szóosztályba, ha pont ezekkel a tulajdonságokkal rendelkezik. Ha bármely elemnek van

⁹ Az erre vonatkozó részletes elemzést l. Kenesei (2015)-ben.

olyan tulajdonsága, amelyben más elemekkel osztozik, az a tulajdonság ennél fogva az általuk alkotott osztály meghatározására szolgál. Az eljárás szemmel láthatólag körben forog és ha ennél maradunk, akkor a körbenforgás nem is szűnhet meg.

Mielőtt fordítunk egyet ezen a gondolatmeneten, szögezzük le, hogy szófajról csakis olyan nyelvi elemek vonatkozásában beszélünk amelyek kombinálódhatnak más nyelvi elemekkel. Az ún. mondatszókna¹⁰, pontosabban egy-két kisebb alcsoportjuknak, pl. az indulatszókna¹⁰ (pl. *jé, ejnye*) vagy a teljes közlés értékű „szavaknak” (pl. *szia*) valójában nincs szófajuk, mint erre már rámutattam (Kenesei 2006). A más nyelvi elemekkel konstrukcióba lépni képes szavaknak azokat a tulajdonságait tartjuk a szófaji csoportosításuk szempontjából relevánsnak, amelyek éppen a más elemekkel együtt való előfordulásukat szabályozzák. E tulajdonságok lehetnek a) alaktaniak (pl. milyen toldalékokat vehet föl), b) mondattaniak (pl. az ige tárgyas, ragos vonzatos, mondatvonzatos-e vagy nincs vonzata; a melléknévnek van-e jelzői és/vagy állítmányi használata, fokozható-e, módosítható-e és hogyan/mivel; a főnév megszámlálható-e, inkorporálódhat-e, és í.t.), és c) jelentésbeliek (pl. konkrét vagy absztrakt, hely vagy idő jelentésű, felvehet-e szemantikailag korlátozott toldalékokat, stb.¹¹).

Ezek után annyi osztályunk, pontosabban alosztályunk lesz, ahány megkülönböztető jegyet veszünk föl – s eképpen adhatunk igazat Robins, illetve Crystal számtalan szóosztályt feltételező állításának. Ám meghatározásunk így nem lesz körbenforgó, a kritériumként szolgáló tulajdonságok ugyanis a nyelvtan különböző szintjein lesznek relevánsak: a morfológiában, a mondatban, a szemantikában, az elemek kapcsolódási feltételeinek a megadásában.

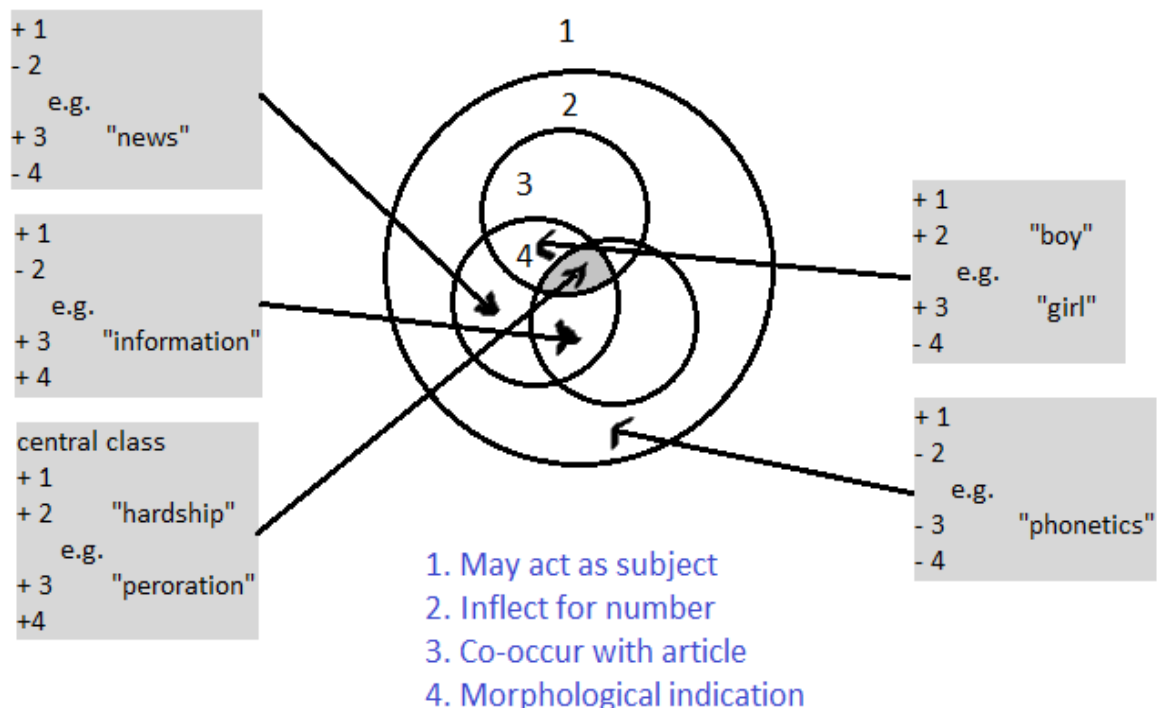
A szófaj tehát nem más, mint **arra szóló utasítások sora, hogy az adott elem mely más elemekkel kombinálódhat.** A „hagyományos” szófajok, mint az ige, főnév, melléknév tulajdonságok bizonyos csoportjainak, nyalábjainak tesznek eleget. Következésképpen a szófajok egydimenziós kategóriáját a tulajdonsághalmazok többdimenziós mátrixával váltottuk fel.

Erre már Crystal (1967) is utalást tett, amikor négy tulajdonság szerint rendezte el az angol nyelv főneveit.¹²

¹⁰ L. pl. Keszler (2000:294-306)

¹¹ Például: *dél óta*, de **ház óta*; *olvasat*, de **kívántat*.

¹² A példák: *news* 'hír', *information* 'információ', *hardship* 'nehézség', *peroration* 'zárszó', *boy* 'fiú', *girl* 'lány', *phonetics* 'fonetika'. A tulajdonságok: 1. Lehet alany, 2. Van többesszáma, 3. Lehet névelője, 4. [A főnévi jelleget a] szóalak jelöli. A számok előtti plusz vagy mínusz az illető számmal jelölt tulajdonságok meglétét vagy hiányát jelöli. A bal alsó sarokban lévő csoportot Crystal „központi osztálynak” nevezi, mert mind a négy tulajdonság áll a tagjaira.

1. ábra. Crystal (1967) halmazmetszetei

Gross (1986) a francia mondatvonzatos igéket csoportosította az alanyok, a lehetséges vonzatszerkezetük és vonzataik tulajdonságai szerint, összesen 32 vonzat- és 4 alanycsoportot, vagyis egy 36 oszlopos mátrixot állítva fel. Sass Bálint (2007) a *Mazsola* korpuszalapú eszközével a magyar igék vonzatkereteit és az ezekbe helyezhető kifejezéseket tudja listázni.¹³

Haspelmath (2012) az univerzális és a nyelvspecifikus osztályozás problémáiról értekezve foglalkozik Chung (2012) és Topping (1973) alapján a Mariana-szigeteken beszélt ausztronéz csamorró (*Chamorro*) nyelv egymást keresztezni látszó szófajaival. Bemutatja a kontrasztot a „rendezett” szófajokkal bíró latin és különféle szófaji felosztásokat is lehetővé tévő csamorró között. A latinban ugyanis ha valamely szónak nem lehet esete, akkor igének, ha lehet esete, akkor „névszónak”, *nomen*-nek számít. Az utóbbiak nyelvtani neme pedig lehet állandó (főnév, *nomen substantivum*), vagy változó (melléknév, *nomen adjectivum*). A csamorróban azonban az (intranszítív és tranzitív) ige-, főnév- és melléknévszerű elemek nyolc különböző jellemző mentén különbözhetnek egymástól, amely tulajdonságok átfedhetnek egymás között.

Az azonos típusú szavakat a két nyelvben összehasonlítva Haspelmath a következő helyzetet vázolja fel. A latinban összesen két „főbb” és két „alosztályt” lehet felállítani, vö. 2. ábra. Ezzel szemben a csamorróban attól függően, hogy lehet-e passzív alakja, pronominális alanya, infinitívusza, inkorporálódhat-e, lehet-e egy bizonyos prefixuma, részt vehet-e az alany-állítmány egyeztetésben, lehet-e specifikus külső argumentuma, és végül van-e szám/személy szerinti egyeztetése, hatféleképpen lehet osztályokat felállítani, vö. 3. ábra.¹⁴

¹³ <http://corpus.nytud.hu/mazsola/>

¹⁴ Az „intransz-ige” Haspelmath *intransiverb* terminusának tükörfordítása.

ige [–eset]	névszó [+eset] [±változó nem]	
	főnév [–változó nem]	melléknév [+változó nem]

2. ábra. A latin szófaji rendszer Haspelmath (2012) szerint

A	transzítív + intranz-ige		melléknévi + főnévi	
B	transzítív	intran-z-ige + melléknévi + főnévi		
C	transzítív + intranz-ige + melléknév-ige			főnévi
D	transzítív + intranz-ige		melléknévi	főnévi
E	transzítív	intran-z-ige	melléknévi + főnévi	
F	transzítív	intran-z-ige + melléknévi		főnévi

3. ábra. A csamorró hat logikailag lehetséges szófaji rendszere Haspelmath (2012) szerint

A szófaji tulajdonságok általában nem egyenrangúak, mivel vannak közöttük olyanok, amelyek több osztályra is kiterjedhetnek, pl. lehet alany, állhat névelővel, vagy lehet többes száma – Crystalnak (1964) az 1. ábrában reprodukált felosztása szerint, mások pedig csak kicsiny alosztályokat különböztetnek meg egymástól (pl. a *–gál/gél* vagy *–gat/get* gyakorító képzőt felvehető igék a magyarban). Egyes osztályoknak azután lehetnek új tagjaik, másoknak meg nem. Ez egyébként régi distinkció: a nyitott és a zárt szóosztályokat választja széjjel. Itt azonban ennél tovább is lehet lépni, hiszen a zárt szóosztályok, a grammatikai szavak vagy más néven funkcionális kategóriák általában nem is képeznek egységes osztályokat.

Ha például a magyar segédigéket vesszük szemügyre, akkor a következő tulajdonságok mentén különíthetjük el őket a nonfinit mondat vonzatú „főigéktől”, illetve egymástól (a listák nem feltétlenül kimerítőek):

- (1) a. Beférkőzés: *akar, próbál, tud; fog, szokott, kell, szabad, talál ...*; pl. *le akar ülni*
 b. Segédigei (modális) jelentés: *tud, bír; fog, volna, kell, szabad, lehet ...*
 c. Jelen vagy múlt idejű alak hiánya:¹⁵ *fog, szokott, %szabad*
 d. Személy/számjelölés hiánya: *kell, szabad, lehet*
 e. Igenév (nonfinit forma) hiánya: *fog, szokott, szabad, lehet*
 f. Önálló (thematikus) alany hiánya: *fog, szokott, talál; kell, szabad, lehet*
 g. Potenciális inflexió (-hat/het) hiánya: *fog, szokott, talál; szabad*
 h. Modalitás hiánya: *fog, szokott*
 i. Felszólító/kötőmód hiánya: *fog, szokott, talál*
 j. Személyjelölt igenév lehetséges: *kell, szabad, lehet*

Ehhez pedig még hozzájön a szintaktikai pozíció, a „mi minek lehet a vonzata” mint tulajdonság, pl. *el fog kelleni tudni (menni)*, de **el fog tudni kelleni (menni)*; **le fog/szokott találni esni*. Ha az alábbi táblázatot tekintjük, amelyben a fenti tulajdonságok pozitív változatukban szerepelnek, pontosan láthatjuk, hogy nincsen két olyan „segédige”, amelyre ugyanazok a tulajdonságok állnának.¹⁶ Vagy inkább arról van szó, hogy minél több tulajdonság hiánya jellemzi az adott lexikai elemet a második sor alattiak közül, annál prototipikusabban segédigeszerű.¹⁷ Gyakorlatilag egyelemű „osztályaink” vannak – persze nem tekintve a főigét, melyeket a kontraszt kedvéért az első három oszlop képvisel.

Ige Tulajdonság	<i>szégyell, utál, ...</i>	<i>szeret(ne), akar, ...</i>	<i>tud, bír ...</i>	<i>fog</i>	<i>szokott</i>	<i>talál</i>	<i>kell</i>	<i>szabad</i>	<i>lehet</i>	<i>van + V-va/ve</i>
Beférkőzés	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Modális jel.	-	±	+	+	+	-	+	+	+	-
Múlt idő	+	+	+	-	+	+	+	±	+	+
Személy/szám	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
Igenév	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+
Θ-alany	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
-hat/het	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+
-na/ne	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+
-j	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+
Px igenéven	-	-	-	-	-	-	+	+	+	*

4. ábra. Magyar igék és segédigék megkülönböztetőjegy-mátrixa

Ugyanígy állunk a névelőkkel is, hiszen a határozatlan névelő mellett a megszámlálhatatlan főnevek (pl. *levegő, szabadság*) nem jelennek meg, sőt amíg a határozatlan névelő felbukkanhat a határozott névelő mellett, az egymás utáni két határozott névelőre tiltás vonatkozik, pl. *egy a tanár bemutatta feladatot (oldott meg)*, de *(*az) a tanár bemutatta feladatot (oldotta meg)*, amelyben az első *az* nem mutató névmás, hanem a *feladat*, illetve az egész szerkezet névelője (lenne) – ezért nincsen rajta tárgyrag. Folytathatnánk a kötőszókkal is, melyek közül például az *és* és a *vagy* tagmondatok és főnévi csoportok között is megjelenhet, szemben a *de*-vel: *Anna*

¹⁵ A % jel a használat korlátozott voltát (dialektális vagy szociolektális jellegét) mutatja.

¹⁶ Itt jegyzem meg, hogy ahogy a *fog*-nak nincsen múlt idejű alakja, ugyanúgy nincsen a *szokott*-nak jelen idejű inflexiója, de ezt fölöslegesnek tűnt külön sorban jelezni.

¹⁷ A *tetszik* és a *volna* is vizsgálható lenne itt: az előbbi beleférne a táblázatba, az utóbbi azonban nem lehet segédige, hiszen csupán a feltételes mód (jelen idejű affixum-) morfémájának „függőszó méretű” allomorfja a múlt időben – hasonlóan például az angol közép- vagy felsőfok esetéhez: *long-er* 'hosszabb', de *more honest* 'becsületesebb'. A *van* a „passzív igeneves” szerkezet (pl. *be lett csukva, le van merülve*) segédigéjeként szerepel a táblázatban, de egyrészt további nonfinit formák (-hatÓ, -AndÓ) segédigéjeként is előfordul, másrészt (az ott irreleváns beférkőzést kivéve) ugyanezek a tulajdonságok érvényesek rá névszói állítmányt kiegészítő kopulaként is.

*és/vagy/*de Mari (érkezett)*. De idézhetnénk a megengedő tagmondatokat bevezető kötőszók (*bár, ugyan, pedig* stb.) változatos elhelyezkedését is.

A zárt szóosztályokat általában háromféle módon írják le: 1) szöveggörnyezetre hivatkozva, mint a névmások egy csoportja esetében, amelyek a visszautalást valósítják meg, 2) nyelvhasználati, pragmatikai vagy szemantikai tulajdonságok alapján, mint a diskurzusjelölőket vagy a kérdő, tagadó stb. névmásokat, 3) funkcionális szempontból, pl. a kötőszók, melyek mondatokat kapcsolnak össze – minden további pontosítás nélkül.¹⁸

De akkor mi célt szolgál a zárt szóosztályok felvétele a nyelvtani irodalomban? Lényegében kényelmi szempontokat, mert kiemelve egy-két aspektusukat, mint a segédigék esetében a modális jelentést és a hiányos inflexiót, lehet róluk valami közöset állítani, s ami talán még fontosabb, a szótárakban meg lehet adni a kategóriájukat. A pontos használatukat úgyis a bemutatott példák segítségével magyarázzák el – az idegen anyanyelvűeknek, az adott nyelv beszélőinek pedig a példák osztenzív definíciókként működnek. A grammatikai szavaknak, melyeket a generatív nyelvészet funkcionális kategóriáknak nevez, tehát ugyanúgy csak nevük és nem osztályuk van, mint a szótárban felsorolt közlés méretű indulatszóknak, mondatszóknak stb., de persze szemben az utóbbiakkal mindig valamilyen relációban állnak a környezetükben megjelenő elemekkel.

A megkülönböztető jegyek alapján működő osztályozás gond nélkül kiterjeszthető a nyitott szóosztályokra is. A névszók, mint a főnevek, mellékevek, számnevek és névmások egyfajta „fölköttes” osztályának tagjai, azonos esetragokat képesek felvenni. Közülük a főnevek és a mellékevek korlátlanul fogadnak be új elemeket. A számnevek listája is gyakorlatilag végtelen, de csupán azért, mert az új elemeket egy egyszerű algoritmussal lehet generálni. Mivel az esetragok a szintaxisból következően nem a szavakhoz, hanem a főnévi csoportokhoz járulnak, ezért lehetnek a névmások is benne a névszók osztályában, jóllehet a hagyományos elvek szerint nekik zárt osztályt kellene alkotniuk. Csakhogy, mint ezt már máshol is kifejtettem (l. Kenesei 2006), valójában nem is tekinthetők különálló szófajnak: egyik csoportjuknak például a fentebb leírt módon hasonló kontextusfüggő funkciójuk lehet, mások kvantorként viselkednek, és így tovább. A névmások „szófaja” tehát olyan, mintha – Mártonfi (1973) fenti szellemes példáját idézve – a *nagy, nagyság, nagyít, nagyon* stb. szavakra állítanánk fel egy szófaji kategóriát, vagyis e szavak jelentésbeli, illetve a névmások esetében a köznevektől és tulajdonnevektől eltérő szemantikai-pragmatikai tulajdonságaik alapján sorolnánk őket egy osztályba.

A tulajdonnevek nyitott osztálya, melyet a beléjük kódolt referencialitás határoz meg, sem egységes. Közéjük is bármikor beléphet egy új elem, de például a határozott névelővel szemben háromféleképpen viselkedhetnek: van amelyik tiltja, pl. *(*az) Anglia*, van amelyik megengedi, pl. *(az) Anna*, és van amelyik kötelezővé teszi, pl. **(a) Mátra*. A népnevek két névszóosztályba is beletartoznak: lehetnek (személyt jelölő) főnevek, pl. *Az olaszokat ismerem*, illetve mellékevek, pl. *Ez az olasz népdal rövid*.¹⁹

Elérkeztünk a tanulságok levonásáig. Azt állítom, hogy a szófaj epifenomén: nem alap-, hanem levezetett fogalom. Szófajok valójában nincsenek: csupán tulajdonságok és persze azok kombinációi, halmazai, nyalábjai, mátrixai léteznek. Az egyes lexikai és grammatikai/funkcionális szavak vonzatait ilyen tulajdonságokkal, illetve azok csoportjaival lehet megadni. A szintaktikai, morfológiai és jelentésbeli tulajdonságok határozzák meg egy-egy adott lexikai elem mondatbeli elhelyezkedésének a lehetőségeit, adott esetben, mint azt a segédigéknél is láttuk, akár egy-egy elemre lebontva a releváns tulajdonsághalmazt. A szintaktikai és morfológiai folyamatok vagy szabályok tehát végső soron nem szavakon, morfémaikon, hanem tulajdonságokon működnek. Ezzel üressé és egyúttal fölöslegessé válik a

¹⁸ Panagiotidis (2015) „kategória nélkülüként” jellemzi a funkcionális elemeket.

¹⁹ Talán nem kell említeni, hogy a népnév nem elliptikus szerkezetben használt melléknév, mint amilyen pl. az *értelmes* az *Ezt az értelmes *(ember)-t ismerem* mondatban

vita arról, hogy a szófajok univerzálisak vagy nyelvspecifikusak (l. Hengeveld 1992, Croft 2005, Haspelmath 2012 stb.), mert szófajok nincsenek; ami pedig univerzális lehet (de nem feltétlenül az), az a szóosztályok meghatározására használható disztinktív jegyek halmaza. Mivel olyan nyelv nincsen, amelyben ne lenne alany, Crystal (1967) „lehet alany” jegye valószínűleg univerzális.²⁰ Ugyancsak minden nyelvben kell lennie egy olyan tulajdonságnak, hogy „van vonzata”, és ha vannak esetek a nyelvben, akkor lehet olyan megkülönböztetés, hogy „strukturális esetet (nem) ad”. De ahogy csupán egyes bantu nyelvekben releváns a csettintés fonológiai jegye, ugyanúgy lehetséges, hogy az inkorporálódás jegye, amely a csamorróban lényeges, a nyelvek egy nagy csoportjában hiányzik.²¹ És röviden visszatérve az ún. rugalmas szófajú nyelvekre, nyilván ott sem teljes szófaji megjelölések játszanak szerepet, hanem meghatározott jegynyalábok, amikor a szófajilag jelöletlen lexikai címszókat egyesítjük a szintaktikailag releváns jellemzésükkel.

Abban, hogy nincsenek szófajok, semmi meglepő nincsen, különösen azok után, hogy a megkülönböztető jegyeket először bevezető fonológia is eljutott idáig, hogy nem a fonémát tekinti alapegységének, hanem éppen ezeket a jegyeket. Siptár Péter így foglalja össze a helyzetet: „A mai fonológiában a fonológia alapegységei a jegyek, és a fonémákat megkülönböztető jegyek halmazainak **rövidítéseként** használják csupán.” (Siptár 2006: 414, kiemelés az eredetiben)²²

Végül ugyanúgy, ahogy a fonológiában sem dobták ki a *fonéma* terminust, a grammatika is nyugodtan használhatja a *szófaj* kifejezést – amennyiben tisztában vagyunk vele, hogy ez csupán egy kényelmes rövidítés – következmények, de főleg elméleti relevancia nélkül.

²⁰ Azzal a módosítással, hogy „önmagában vagy egy funkcionális kategóriával kiegészítve” – ugyanis, ahogy Kálmán László megjegyezte, ebben a formájában még Crystal saját példái közül sem áll mindegyikre.

²¹ Kálmán László fontos szempontot vet föl lektori véleményében, amikor rámutat, hogy az ilyen tulajdonságok univerzális volta meghatározás kérdése, de itt nincs terem a részletesebb kifejtésre.

²² L. még: “In recent years it has become widely accepted that the basic units of phonological representation are not segments but features, the members of a small set of elementary categories which combine in various ways to form the speech sounds of human languages.” (Clements and Hume 1995: 245)

„Any given segment is simply an abbreviation for an unordered bundle of features. [...] There are two arguments for features. First, features are necessary to account for natural classes. [...] Second, features are necessary to capture contrasts in natural languages.” (Hall 2005:312) Az idézetekért Siptár Péternek tartozom köszönettel.

Itt említem meg, hogy ugyancsak Kálmán lektori véleményében merül fel az alábbi kifogás is. „Ha a morfoszintaktikai jegyeket a hangtani jegyek mintájára szeretnénk elképzelni, akkor azokat is olyan reáliákhoz kellene kötni, mint ahogy a hangtani jegyek artikulációs és akusztikus reáliákhoz vannak lehorgonyozva. Ezért lehetnek a hangtani jegyek valóságosan univerzálisak (még ha nem minden nyelv hivatkozik is minden jegyre), és ezért lehetnek komoly kétségeink, hogy a morfoszintaktikai jegyek lehetnek-e univerzálisak.” Ezt az álláspontot vitatom: ha a nyelv formális rendszer, akkor formális, azaz a szerkezetre vonatkozó univerzálék is lehetségesek benne, nem csupán szubsztanciálisak. Ezt állítja egyébként Croft (2003) is, aki Kálmán szerint elutasítja a morfoszintaktikai jegyek univerzális jellegét, de ennek Croft hivatkozott könyve is ellentmond.

Hivatkozások

- Arad, Maya. 2003. Locality constraints on the interpretation of roots: The case of Hebrew denominal verbs. *Natural Language and Linguistic Theory* 21: 737–778.
- Baker, Mark. 2003. *Lexical categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. London: George Allen and Unwin. (2nd revised edition, 1935).
- Chung, Sandra. 2012. Are lexical categories universal? The view from Chamorro. *Theoretical Linguistics* 38: 1–56
- Clements, G. N. – Elizabeth Hume. 1995. The internal organization of speech sounds. In: John Goldsmith (ed.), *Handbook of phonological theory*. Oxford: Blackwell, 245–306.
- Croft, William. 2003. *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William. 2005. Word classes, parts of speech, and syntactic argumentation. *Linguistic Typology* 9.3: 431–441.
- Crystal, David. 1967. English word classes. *Lingua* 17: 24–56.
- Dik, Simon C. 1989. *The Theory of Functional Grammar*. Part I: *The structure of the clause*. Dordrecht: Foris.
- Gross, Maurice. 1986. Lexicon – Grammar: The representation of complex words. Paris: LDL Université de Paris 7, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00278082/document>
- Hall, Tracy Alan. 2005. Segmental features. In: Paul de Lacy (ed.), *Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, 311–334.
- Halle, Morris – Alec Marantz. 1993. Distributed Morphology and the pieces of inflection. In: Hale, Kenneth – Samuel Jay Keyser (eds.), *The view from Building 20*. Cambridge MA: MIT Press. 111–176.
- Haspelmath, Martin. 2012. Escaping ethnocentrism in the study of word-class universals. *Theoretical Linguistics* 38: 91–102.
- Hengeveld, Kees. 1992. *Non-Verbal Predication. Theory, typology, diachrony*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hengeveld, Kees. 2013. Parts-of-speech systems as a basic typological determinant. In: Jan Rijkhoff – Eva van Lier (eds.), *Flexible word classes*. Oxford: Oxford University Press, 31–54.
- Hockett, Charles F. 1958. *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan.
- Kenesei István. 2006. Szófajok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 80–119.
- Kenesei István. 2015. A főnévi módosító és az *i*-módosító: két új kategória bemutatása. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 65–85.
- Keszler Borbála (szerk). 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lancelot, Claude – Antoine Arnauld. 1660. *Grammaire générale et raisonnée* [facsimile kiadás]. Menston: Scholar Press Ltd., 1967.
- Marantz, Alec. 1997. No Escape from Syntax: Don't Try Morphological Analysis in the Privacy of Your Own Lexicon. *U. Penn Working Papers in Linguistics* 4: 201–25.
- Mártonfi Ferenc. 1973. Vannak-e szófajok a kínai nyelvben? *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 177–203.
- Rácz Endre (szerk). 1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Panagiotidis, Phoevos. 2015. *Categorical features: A generative theory of word class categories*. Cambridge: Cambridge University Press
- Robins, Robert H. 1964/1980. *General linguistics*. London: Longman.
- Sass Bálint. 2007. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Várad Tamás (szerk.), *I. Alknyelvdok Konferencia kötet*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, <http://www.nytud.hu/alknyelvdok07/proceedings07/Sass.pdf>

Siptár Péter. 2006. A fonéma tündöklése és ... *Magyar Nyelv* 102: 407–420.

Topping, Donald. 1973. *Chamorro reference grammar*. Honolulu: University Press of Hawaii.